

Maciej Kropiwnicki

Filozof realnego

ER(R)GO. Teoria–Literatura–Kultura nr 1 (12), 155-162

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Filozof realnego

Recenzja z książki: Tony Myers, *Slavoj Žižek*, London-New York, Routledge 2003, ss. 142.

...aby skutecznie wyzwolić się z uścisku istniejącej rzeczywistości społecznej, należy wcześniej wyrzec się transgresywnego, fantazmatycznego suplementu, który nas do niej przytwierdza.

Slavoj Žižek¹

Począwszy od wydanego w 1989 roku *Wzniosłego obiektu ideologii*² Slavoj Žižek nie przestaje rokrocznie dostarczać krytycznego wglądu i inspiracji w lawinie swoich książek oraz mniejszych publikacji. W ostatnich latach ukazało się w języku angielskim kilka książkowych omówień jego myśli³. Jedną z nich jest wprowadzenie do teorii Žižka autorstwa Tony’ego Myersa wydane przez wydawnictwo Routledge w znanej serii „Routledge Critical Thinkers”. W swoim komentarzu do twórczości słoweńskiego filozofa Myers opiera się na pismach opublikowanych do 2002 roku i prezentuje przegląd najważniejszych tematów i problemów podejmowanych przez Žižka.

W książce został przyjęty standardowy układ stosowany we wspomnianej serii wydawniczej: po wstępie, ogólnie eksponującym teoretyczną i praktyczną wartość koncepcji Žižka, następuje część rozdziałów mieszczących omówienie poszczególnych działów jego teorii. Rozdziały nie odzwierciedlają chronologicznego układu pism Žižka, lecz systematyzują je wokół zasadniczych (w oczach Myersa) zagadnień jego teorii. Ostatni zaś rozdział przynosi wizję horyzontu teoretycznego wyznaczonego przez myśl Žižka, pokazuje jej wpływy na kolejnych badaczy i krytyczne dyskusje, które sprowokowała. Autor książki skupia się w całości pracy raczej na rekonstrukcji omawianej teorii i niestety rzadko pozwala sobie na krytyczne zarzuty, bądź też wskazanie jej słabych punktów.

We wstępie Myers rysuje sylwetkę Slavojego Žižka. Jest to zabieg mający przesłanki teoretyczne, albowiem autor zasadnie pokazuje, że osobista i zawodowa droga Žižka stoi w związku z właściwym mu stylem myślenia: dla Žižka filozofia zaczyna się tam, gdzie pytamy, *jak jest możliwe* to, co napotykamy jako *już dane*, jako rzeczywiste. Sprawia to, iż jest on krytykiem silnie zdystansowanym wobec oficjalnej kultury, na tle której działa, nigdy w pełni nie zintegrował się ani ze środowiskiem filozoficznym, ani psychoanalitycznym, nie pogodził się także z rzeczywistością społeczną, w której żyje. Swoją pozycję definiuje zawsze w terminach oporu wobec tych instytucji i dlatego jego dyskurs często jest dla nich trudny do

przyswojenia (s. 11)⁴. Myers dobrze rozpoznaje zasadnicze intencje Žižka: w jego ocenie jedną z głównych innowacji, jakie Žižek wprowadza do krytycznej teorii kultury i społeczeństwa, jest nowatorska teoria podmiotu i to ona będzie zasadniczym punktem odniesienia w dalszej części jego pracy (s. 11-12).

Pierwszy rozdział w zamyśle ma przybliżyć wpływy, jakie złożyły się na wielowątkowy dyskurs filozoficzny Slavoj Žižka. Autor rysuje (nieco schematycznie) trzy główne pola i odpowiadające im postacie, z których czerpie Žižek: w polu filozoficznym dialektyka Hegla wpływa na styl i metodę myślenia Žižka; teoria społeczna i polityczna Marksa stanowi motywację i powód stojący za jego wysiłkiem intelektualnym; psychoanaliza Lacanowska przynosi z kolei aparat terminologiczny i matrycę pojęciową. Warto zauważyć, że ta schematyzacja, jakkolwiek w aspekcie ogólnym trafna, pomija oczywiście zasadnicze znaczenie, jakie w dyskursie Žižka odgrywa Kant, Schelling, Derrida, Deleuze, Sloterdijk, Badiou, Lefort i inni. Wpływy sięgają o wiele dalej w rejony literatury, filmu czy też opery, a ich funkcja nie wyczerpuje się bynajmniej w ilustracji argumentów, a raczej pomaga konstruować sam dyskurs teoretyczny. Omawiając trzy Lacanowskie porządki: wyobrażeniowe, symboliczne i realne, Myers słusznie kładzie nacisk na porządek *realnego* – to właśnie w realnym, opierającym się symbolizacji i przekształceniu w daną nam „rzeczywistość”, przejawia się dialektyczne napięcie między sprzecznościami będące podstawą niemożliwego domknięcia pola społecznego. Pozwala to nazwać Žižka, nad wyraz trafnie, „filozofem realnego” (s. 29). Myers podkreśla wyjątkowość Žižka w obrębie dyskursu krytycznego: o ile większość teoretyków skupia się na relacji symboliczne-wyobrażeniowe, czyli na zabiegach demaskatorskich zorientowanych na naświetlenie konstrukcji stojących za poczuciem rzeczywistości (zwłaszcza tzw. teoria dyskursu i jej odmiany), Žižek rozpatruje przede wszystkim stosunek symbolicznego do realnego (tamże). Takie podejście pozwala wyjść poza aporie oświeceniowej krytyki ideologii (jako krytyki świadomości fałszywej) i stworzyć silniejszą teorię mechanizmów ideologicznych.

Istotnym mankamentem tego rozdziału jest nieobecność teorii Althussera jako jednego z głównych czynników wpływających na teoretyczny i praktyczny wymiar działalności Žižka (podobnie jak na innych teoretyków zaliczanych do kontynuatorów tzw. *Western Marxism*). To właśnie Althusser był dla niego i jego pokolenia w Słowenii zasadniczym punktem odniesienia dla krytyki ideologii zwróconej zarówno przeciw ideologii komunistycznej, jak i narodowo-prawicowej oraz, następnie, dla teoretycznej konceptualizacji ideologii w społeczeństwie późnokapitalistycznym⁵. Myśl Althusserowska (zwłaszcza teoria interpelacji), zarówno w ujęciu pozytywnym, jak i krytycznym, jest obecna w każdej pracy Žižka. Teoria ideologicznych aparatów państwa Althussera jest wprawdzie skrótowo omówiona w rozdziale czwartym omawianej pracy, jednak warto byłoby w rozdziale wstępnym podkreślić wkład tej teorii jako całości do myśli Žižka. Podobna wątpliwość nasuwa się w związku z tym, iż Myers do źródeł inspiracji Žižka nie zalicza koncepcji radykalnej demokracji Ernesto Laclau’a i Chantal Mouffe, której wpływ, szczególnie w przypadku antyesencjalizmu *Hegemony and Socialist Strategy*⁶, widać

w jego dyskursie na każdym kroku (mimo że Žižek w kolejnych pracach staje się wobec tej teorii coraz bardziej krytyczny), a przeformułowanie pojęć Lacana przez jej autorów ma niebagatelne znaczenie dla myślenia o realnym jako antagonizmie społecznym. Niestety Laclau w książce Myersa pojawia się dopiero w zakończeniu tylko w roli polemisty Žižka jako współautor zbioru tekstów-polemik napisanych wraz z Judith Butler i Laclau'em⁷). Dziwi też fakt, iż prace Laclau'a, Mouffe i Althussera nie pojawiają się w literaturze cytowanej, ani pośród lektur sugerowanych czytelnikowi.

W drugim rozdziale książki przedstawiona zostaje w zarysie teoria podmiotu Žižka i powody, dla których przeciwstawia się on dominującej tendencji do eliminowania tego pojęcia z krytycznego dyskursu teoretycznego. Žižek pojmuje podmiot jako kartezjańskie *cogito*. Sprzeciwia się w tym koncepcjom traktującym podmiot jako tylko i wyłącznie *pozycje podmiotowe* ukonstytuowane w ideologicznej matrycy dyskursywnej (tak podmiotowość rozumieją np. Laclau i Mouffe), która daje podmiotowi złudne poczucie autonomii i kontroli. Według Žižka to kartezjańska metoda wątplenia, którą porównuje do Schellingiańskiej narracji nt. narodzin Boga z *Die Weltalter*, jest gestem fundującym podmiotowość *par excellence* (s. 36). Odwrót od świata, wyzbycie się wszelkich określeń, ma być zatem gestem szaleństwa konstytutywnym dla uformowania „normalnej” podmiotowości. Myers w przystępny sposób rekonstruuje pogląd Žižka, iż podmiotowość ta oparta jest na odrzuconym, pierwotnym *Grund* psychotycznym, w którym kołowy ruch popędów wiąże ludzki podmiot z naturą. Eksterioryzacja proto-podmiotu w znaczące, w porządek symboliczny (kulturę i język) tworzy dopiero podmiotowość jako taką, jednak tym samym już z góry skazuje go na to, że swój rdzeń posiada on na zewnątrz siebie: jest, używając słownika Lacana, *eks-tymny*, co oznacza, iż to, co najbardziej jego, jest wobec niego zewnętrzne (s. 41). Tą zewnętrżnością jest realne, niesymbolizowalna część podmiotu, której bezpowrotna utrata pozwala dopiero podmiotowi zaistnieć w kulturowej wspólnocie społeczno-symbolicznej. Podmiot jest „zanikającym pośrednikiem” między naturą i kulturą: musi rozpuścić się w znaczącym, aby możliwa była „normalność”.

Rozdział poświęcony podmiotowi jest z konieczności w opracowaniu o charakterze wprowadzenia skrótowny i dotyka głównie zagadnień z dwóch książek Žižka: *The Indivisible Remainder* i *The Abyss of Freedom – Ages of the World*. Subiektywizacja, indywidualne zorganizowanie symbolicznego uniwersum narzuconego podmiotowi, traktowana jest przez Myersa jako pozytywny moment podmiotowości, z istoty podatny na zmianę, co powoduje, że zmienna jest też tożsamość podmiotu. Szkoda, że autor nie wziął tu pod uwagę innego aspektu podmiotowości, opracowywanego również w innych pracach, chociażby we wczesnym *Wzniosłym obiekcie ideologii*, w którym Žižek silniej podkreśla, że proces subiektywizacji jest próbą *uniknięcia traumatycznego jądra* przez identyfikację, czyli ma charakter zasadniczo ideologiczny – realne, traumatyczne jądro w samym sercu podmiotu może być poskromione jedynie będąc odpowiedzią na pytanie zadane przez porządek symboliczny (ideologię), a zatem każdorazowo jest organizacją rozkoszy wła-

śnie przez pewną ideologię⁸. Warto byłoby też podkreślić, że konceptualizacja podmiotu jako *cogito* jest proveniencji całkowicie Lacanowskiej: w licznych seminariach i tekstach podkreślał on, że podmiot nieświadomego należy rozpatrywać właśnie jako *cogito*⁹. Czytając tekst Myersa odnosi się natomiast wrażenie, że jest to wynalazek Žižka.

Trzeci i czwarty rozdział potraktować można łącznie, oba bowiem dotyczą zasadniczego dla Žižka zagadnienia: jak w ponowoczesnej rzeczywistości, w której obwieszczono koniec ery ideologii, utrzymać i unowocześnić projekt krytyki ideologii. Według Myersa Žižek dostrzega w świecie, w którym nie ma miejsca dla wielkich metanarracji, nadal obecne zagrożenie ze strony ideologii. Podstawową cechą ideologicznej charakterystyki ponowoczesności jest cynizm: dystans wobec fałszujących rzeczywistość przekonań nie zapewnia tego, że nasze czyny są przez to nieideologiczne. Przeciwnie, to właśnie zdystansowanie sprawia, że w ideologii tkwimy w naszej *praktyce*, nie zaś w teorii, czy też wiedzy o rzeczywistości. Žižek zainspirowany diagnozami Petera Sloterdijka może zatem sparafrazować klasyczną formułę Marksa i konstatować, że „dobrze wiemy, co czynimy, a jednak to czynimy”. Rytuał codzienności, który jawi się jako spontaniczna i wolna aktywność podmiotowa, jest w ten sposób w istocie materializacją aparatu ideologicznego i zabezpiecza trwanie ideologii poza sferą przekonań i wiedzy na jej temat (s. 71). Dlatego też twierdzenie, iż żyjemy dziś w neutralnej, postideologicznej erze, jest dla Žižka zasadniczym dowodem zideologizowania dyskursywnej przestrzeni, w której sąd taki się wypowiada (tamże). Myers pokazuje, że nie można dziś mówić o prostej opozycji ideologia-niezafałszowana rzeczywistość. Ideologia bowiem zawsze konstytuuje same ramy postrzegania rzeczywistości – gdy pozornie jej nie ma, można być pewnym, że przeszła już w coś „naturalnego” i dobrze skryła się pod płaszczem oczywistości. Žižek chce jednak bronić wspomnianej opozycji, pozostawiając miejsce, z którego można by spoglądać neutralnym okiem na rzeczywistość, *puste*. Miejsce to ma stanowić, co zasadnie podkreśla Myers, pustą *formę* nie-ideologiczności, jej treść zaś poddawana musi być ciągłej krytyce (s. 72). Kapitalizm i towarzysząca mu logika kulturowa nie stanowią neutralnej pozycji: jest to ideologia, która według Žižka daje podmiotom wolność zmiany wszystkiego, *poza jej własnymi ramami* – podmiot może być wolny tylko jako element tego porządku. Myers wyraźnie akcentuje radykalny gest Žižka: ważne jest uświadomienie sobie możliwości realnej zmiany, zawieszenia symbolicznej konstytucji istniejącego porządku. W erze odpolitycznionej, gdy antagonizm społeczny przykryty jest zasłoną harmonijnego intersubiektywnego uznania, prawdziwy akt polityczny ma stanowić odrzucenie samych warunków możliwości istniejącego porządku, tak by utrzymać nadzieję na stworzenie czegoś nowego (s. 61). O tę właśnie nadzieję, o jej odrodzenie, upomina się Žižek. Akt przynosić ma zmianę samych koordynatów sytuacji – dać szansę na zadanie pytania o to, czego kwestionowanie jest dziś niewyobrażalne.

Wypada żałować, że Myers nie rozwinął wątku krytyki ideologii w bardziej wyczerpujący sposób. Albowiem obok teorii podmiotu jest to, jak się wydaje, ten

element myśli słoweńskiego filozofa, który najsilniej stymulował krytyczny dyskurs ostatnich kilkunastu lat. Warto byłoby podkreślić np. zasadnicze znaczenie Lacanowskiej *jouissance* jako istotnego pojęcia tej teorii ideologii – *jouissance*, która, jak głosi już sam podtytuł jednej z książek Žižka¹⁰, jest czynnikiem politycznym i to ona właśnie sprawia, że oświeceniowe i klasycznie Marksowskie zabiegi demaskacji świadomości fałszywej nie przystają do dzisiejszej rzeczywistości. Pojęcie *jouissance* jest również głównym narzędziem krytyki Althusserowskiej konceptualizacji konstytucji podmiotowości (jako wyniku interpelacji) – wątek ten stanowi zasadniczy element teorii Žižka już we *Wzniosłym obiekcie* (podmiot *poza* interpelacją)¹¹. Także omówienie *point de capiton* (punktu pikowania), nawet jeśli uzupełnione zostaje później treścią ostatniego rozdziału, nie może być uznane za wyczerpujące. Zasadnicze pojęcia Lacanowskie wymagają staranniejszego komentarza, stanowią bowiem oś konceptualną teorii Žižka, choć warto wziąć tu pod uwagę fakt, że anglojęzyczny adresat książki Myersa niestety nadal w większym stopniu zaznajomiony jest z terminologią Lacana, niż czytelnik polski.

Brak rozbudowanego omówienia *jouissance* jako pojęcia krytyki ideologii wynagradza po części kolejny rozdział, który streszcza wkład Žižka do teorii podmiotu rozwijanej w perspektywie feministycznej i *gender*. Tu *jouissance* tożsame z realną-niemożliwą pełnią rozkoszy jest naczelnym pojęciem teorii relacji intersubiektywnych inspirowanych psychoanalizą. Myers zauważa, że Žižek korzysta z Lacanowskiego twierdzenia, iż realne różnicy seksualnej nie może być zsymbolizowane, tj. podmiot nie może ostatecznie poradzić sobie z tym faktem, przykrywając go jedynie historycznymi i kontyngentnymi maskami płci. Autor zadawała się jednak tylko wzmianką, że teoria różnicy seksualnej (ściślej: realnego różnicy seksualnej) służy Žižkowi także na terenie krytyki ideologii (s. 92), podczas gdy dla Žižka ten element lacanizmu jest *zasadniczy* właśnie dla teorii ideologii, pokazuje bowiem konstytutywną niemożliwość symbolizacji realnego, nie tylko w obrębie różnicy między płciami, ale w obrębie rzeczywistości społecznej, gdzie realne przyjmuje postać antagonizmu społecznego, a ostatecznie antagonizmu klasowego¹². Cały rozdział przynosi serię komentarzy do Lacanowskich haseł, z których użytek czyni Žižek: „relacja seksualna nie istnieje”, „kobieta jest symptomem mężczyzny”, „kobieta nie istnieje”. Warto podkreślić, że Myers pokazuje, że wiele z feministycznych krytyk tych haseł nie ma uzasadnienia, jeśli bliżej przyjrzeć się temu, co miał na myśli sam Lacan, szczególnie w swoim późnym dziele¹³. Žižek poświęca często znaczną ilość miejsca w swoich pracach na kontrargumentację wobec tych dezinterpretacji (zwłaszcza w przypadku mylnego utożsamienia seksuacji w ujęciu Lacana ze społeczną konstrukcją *gender*, czy też interpretacji realnego jako rzeczywistości predyskursywnej w dziele Judith Butler), choć trzeba przyznać rację Myersowi, gdy pisze, że słoweński filozof w tym względzie odznacza się daleko idącym brakiem krytycyzmu wobec tego aspektu dzieła swojego francuskiego mistrza (s. 80). Wartościowe jest w tej części także omówienie „formuł seksuacji” Lacana w nader zrozumiałym, choć skrótowym i raczej wstępnym, sposób.

Szósty rozdział ma zasadnicze znaczenie dla epistemologicznych i etycznych zagadnień poruszanych przez Žižka. Zostaje tu nakreślona teoria fantazji (czy też, w terminach Lacana, fantazmatu). Fantazja jest maską niekonsystencji wielkiego Innego, czyli porządku symbolicznego, ideologicznego dyskursu organizującego rzeczywistość. Jest jako taka intersubiektywna i mimo że jest ostatecznym czynnikiem konstytuującym nas jako konkretne jednostkowe podmioty, zależy od dyskursu społecznego (s. 96, 101). Fantazja uczy podmiot, jak pragnąć, daje ramy dla pragnienia, organizuje w indywidualny sposób *jouissance* i jest przez to intymnością, do której silnie broni się dostępu. W tym miejscu pojawia się poruszana przez Žižka problematyka fantazji etnicznej i rasizmu. Fantazja to rama, w której dopiero doświadczamy rzeczywistości, dlatego też napięcie etniczne polega w istocie na konflikcie fantazji (s. 103). Dzisiejszy rasizm jest ponowoczesny. Podobnie jak inne elementy pola społecznego jest refleksyjny i potrafi zracjonalizować swoje stanowisko – daleko mu więc do prostej ignorancji. Wróg etniczny to postać z fantazji ucieleśniająca niemożliwość konsystencji tego pola rozrywanego przez realne antagonizmy. Myers kończąc rozdział proponuje za Žiżkiem *etykę fantazji*: przekroczenie fantazji ma polegać na pozbyciu się złudzenia, że coś przeszkadza upragnionej harmonii społeczeństwa – za maską spajającej je fantazji, podobnie jak w postaci wroga, nie ma nic – jest za nią jedynie pustka (s. 108).

Zakończenie książki nosi tytuł: *After Žižek*. Tu Myers podejmuje pytanie, jaki wpływ wywarł i wywiera nadal Žižek na nasze rozumienie rzeczywistości. Jego odpowiedź można podsumować krótko: jeszcze nie wiemy. Pewne jest to, iż Žižek jako oryginalny autor i krytyk zmienia koordynaty myślenia o podmiocie, ideologii, intersubiektywności, rzeczywistości społecznej i próbuje otworzyć dziś możliwość dla czynu, który nie byłby z góry epifenomenem sterowalnego społeczeństwa i wytworem reprodukującym hegemonię dominującego porządku społeczno-politycznego. Autor przytacza kilka krytyk teorii Žižka wysuwanych z różnych pozycji teoretycznych (przede wszystkim przez bardziej klasyczny marksizm oraz teoretyków tzw. *identity politics*), pokazując, że jego prace wywołują szeroki odzew. Wypada zgodzić się z uwagą Myersa, że Žižek stworzył własną wersję lacanizmu, twórczo stosując ten aparat pojęciowy do badania wielu dziedzin życia. W ujęciu Žižka, inaczej niż w przypadku redukcji podmiotu do wypadkowej sieci dyskursywnych, „wzajemne oddziaływanie między porządkiem Realnym, Symbolicznym i Wyobrażeniowym umożliwia podmiot wytworzony zarówno w, jak i poza językiem i dlatego jest on zarówno pojmany przez Symboliczne, jak i niezależny od niego. [...] Tkwimy zarówno w ideologii, jak i poza nią; skazani na *gender*, ale jesteśmy w stanie go zmienić; ustaleni w naszych etnicznych fantazjach, a jednak możemy je przekroczyć. Jesteśmy częścią systemu i czymś więcej jednocześnie” (s. 113; przekład – MK).

Po pracę Tony’ego Myersa warto sięgnąć zarówno przed lekturą samych pism Žižka, jak również, gdy będzie służyć za tekst towarzyszący. Książka ta stanowi dobre wprowadzenie w materię oraz kontekst złożonej teorii filozofa z Lublany. Biorąc pod uwagę fakt, iż w zamierzeniu jest wstępem do tej teorii

mającym ambicje popularyzatorskie, jej zalety przeważają nad brakami. Razi na pewno zbytnia skrótowość i zauważalna bezkrytyczność autora – warto byłoby silniej zaznaczyć wewnętrzne zwroty w myśli Žižka i lepiej pokazać konteksty jego myśli oraz wziąć pod uwagę jej braki, zarówno teoretyczne, jak i dyskusyjne implikacje praktyczne¹⁴. Przez ostatnie piętnaście lat teoria ta spotkała się z opiniami wielu sympatyzujących z nią, jak i wrogich krytyków i poddana została w efekcie licznym modyfikacjom. Myers rzadko dokonuje też wyraźnego rozgraniczenia tego, co pochodzi od samego Lacana i tego, co jest autorską interpretacją Žižka. Warto jednak pamiętać, że w wielu przypadkach Žižek prezentuje własne poglądy na lacanizm, przedstawiając je jako ściśle Lacanowskie¹⁵. Wartość popularyzatorska omawianego wprowadzenia do teorii Slavoj Žižka jest niewątpliwa, dlatego warto polecić je każdemu zainteresowanemu współczesnym krytycznym dyskursem filozoficznym. Warto, gdyż jak pisze Žižek w jednej ze swoich ostatnich książek, odwołując się do znaczącego „Lenin”, sygnującego według niego radykalny gest, który trudno nam dziś wykonać, znaczące to reprezentuje „nieodpartą wolność do zawieszenia stęchłych, (post-)ideologicznych koordynatów paraliżującego *Denkverbot* (zakazu myślenia), w którym żyjemy – oznacza to po prostu, że znów możemy myśleć”¹⁶.

Przypisy:

¹ Slavoj Žižek, *The Fragile Absolute – Or, Why Is the Christian Legacy Worth Fighting For?*, London, Verso 2000, s. 149 (przekład – MK) .

² Slavoj Žižek, *Wziosły obiekt ideologii*, przeł. Joanna Bator, Paweł Dybel, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2001.

³ Np. praca: Sarah Kay, *Žižek. A Critical Introduction*, Cambridge, Polity Press 2003 oraz wydana niedawno książka: Rex Butler, *Slavoj Žižek: Live Theory*, London, Continuum 2005. Liczne krytyczne argumenty wobec teorii Žižka zawiera przede wszystkim: Ian Parker, *Slavoj Žižek: A Critical Introduction*, London-Sterling, Pluto Press 2004. Również w języku niemieckim ukazał się obszerny zbiór krytycznych analiz myśli Žižka: *Über Žižek: Perspektiven und Kritiken*, red. Erik Vogt, Hugh Silverman, Wien, Turia+Kant 2004.

⁴ Wszystkie odniesienia do książki Myersa podaję w nawiasie bezpośrednio w tekście.

⁵ Zob. np. rozmowę z Peterem Cannegiem: *The sublime theorist of Slovenia*, „Artforum International” 1993, vol. 31, issue 7.

⁶ Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politic*, London-New York, Verso 1985 (nt. antyesencjalizmu zob. zwłaszcza rozdziały 3 i 4).

⁷ Judith Butler, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality*, London, Verso 2000.

⁸ Zob. Žižek, *Wziosły obiekt...*, s. 211-214.

⁹ Zob. np. Jacques Lacan, *Le séminaire. Livre XI: Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, texte établi par Jacques-Alain Miller, Paris, Éditions de Seuil 1973, rozdz.

III, XI; Jacques Lacan, *La science et la vérité*. W: tegoż, *Écrits*, Paris, Éditions de Seuil 1966, s. 856 i nast.

¹⁰ Slavoj Žižek, *For They Know Not What They Do. Enjoyment as a Political Factor*, London-New York, Verso, 1991.

¹¹ Žižek, *Wzniosły obiekt...*, część II (zwłaszcza komentarz do górnego poziomu grafu pragnienia). Zob. również klasyczne już omówienie problematyki podmiotu poza interpelacją w Slavoj Žižek, *Beyond Discourse-Analysis*. W: Ernesto Laclau, *New Reflections on the Revolution of Our Time*, London-New York, Verso 1990.

¹² Žižek w swojej teorii łączy pojęcie realnego różnicy seksualnej z postmarksistowskim ujęciem społeczeństwa („społeczeństwo nie istnieje” – Laclau, Mouffe): „Każdy przekład różnicy seksualnej na zbiór opozycji symbolicznych jest skazany na niepowodzenie i to właśnie ta »nie-możliwość« jest tym, co otwiera teren walki hegemonicznej o to, co będzie oznaczać »różnica seksualna«”, Slavoj Žižek, *The Real of Sexual Difference*. W: *Reading Seminar XX. Lacan's Major Work on Love, Knowledge, and Femininity*, red. Suzanne Bernard, Bruce Fink, Albany, State University of New York Press 2002, s. 61 (przekład – MK); „...walka klasowa jest »realna« w ściśle Lacanowskim sensie: to »zaczep«, przeszkoda, która prowadzi do ciągłe nowych symbolizacji, za pomocą których usiłuje się ją zintegrować i udomowić [...], lecz która jednocześnie skazuje te wysiłki na ostateczne niepowodzenie. Walka klasowa nie jest niczym innym, jak nazwą dla bezkresnej granicy, która nie może być zobiektywizowana, zlokalizowana w obrębie społecznej totalności, to właśnie ta granica bowiem uniemożliwia nam ujęcie społeczeństwa jako zamkniętej totalności”, Slavoj Žižek, *The Spectre of Ideology*. W: *Mapping Ideology*, red. Slavoj Žižek, London-New York, Verso 1994, s. 22 (przekład – MK).

¹³ W wywiadzie z 1990 roku Žižek stwierdza, stosując chyba nieco przesadne uogólnienie, że brytyjska recepcja Lacana, szczególnie w studiach feministycznych i filmoznawczych, opiera się na uproszczeniach zapośredniczonych przez lekturę Foucaulta i Kristevej. Zob. Slavoj Žižek, Renata Salecl, *Lacan in Slovenia*. W: *A Critical Sense: Interviews with Intellectuals*, red. Peter Osborne, London-New York, Routledge 1996, s. 27.

¹⁴ Pełniejsze i bardziej krytyczne omówienia myśli Žižka czytelnik znajdzie w sygnalizowanych wyżej pozycjach, zwłaszcza obszerną krytykę samych podstaw teoretycznych tej teorii w Parker, *Slavoj Žižek...* Radykalną krytykę projektu społeczno-politycznego Žižka (i rewolucyjnej teorii aktu politycznego) znaleźć można w tekście: Andrew Robinson, Simon Tomery, *A Ticklish Subject? Žižek and the Future of Left Radicalism*, „Thesis Eleven” 2005, nr 80.

¹⁵ Parker porównuje wręcz relację Lacan-Žižek w stosunku do anglo-amerykańskiej myśli akademickiej do roli Kojčve’a w popularyzacji filozofii Hegla w dwudziestowiecznej Francji – Kojčve’a, którego trudno posądzać o brak oryginalności i całkowitą wierność literze tekstu Hegla. Zob. Ian Parker, *Laibach and Enjoy: Slovenian Theory and Practice*, „Journal for the Psychoanalysis of Culture and Society”, 2005, nr 10/1.

¹⁶ Slavoj Žižek, *Revolution at the Gates: Selected Writings of Lenin from 1917*, London-New York, Verso 2002, s. 11 (przekład – MK).